

Kiss László

KOVÁCH IMRE (SZERK.): HATALOM ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁS. A POSZTSZOCIALIZMUS VÉGE

(Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.)

Tizenkét évvel a rendszerváltás után jogos igényként merül fel az eltelt időszak főbb társadalmi, gazdasági folyamatainak, változásainak átfogó bemutatása. Mivel a tanulmánykötet mint műfaj nem kifejezetten alkalmas szintézisjellegű elméleti modellek felállítására és átfogó következtetések levonására, a *Hatalom és társadalmi változás* néhány fontosabb csomópont – privatizáció, társadalmi problémák, vidékkérdés – köré szervezi a részterületekre vonatkozó empirikus kutatások alapján készült elemző tanulmányokat.

„Ezt a kötetet azzal a szándékkal állítottuk össze, hogy hozzájáruljunk annak megértéséhez, hogyan függnek össze a gazdaság, a politika és a társadalom jelenségei a szocializmus utáni korszakban, hogyan befolyásolták a politikai szereplők döntései a társadalom és a gazdaság új rendjének kialakulását, és mi is következik a posztszocializmus után.” (Kovách szerk. 2002: 19) A hármas tagolású kötetben két egységes témakör – *Privatizáció, A vidék* – mellett a harmadik (középső) rész – *Társadalmi következmények és válaszok* – konkrét esettanulmányokat, illetve elemző munkákat tartalmaz a vidéki szegénységről, a munkavállalói érdekképviselet alakulásáról, a kistérségi vállalkozásfejlesztésről, illetve a fekete gazdaságról: „arra keresi a választ, mi volt a társadalom válasza a politikai döntésekkel elindított gazdasági reformokra” (Kovách szerk. 2002: 20).

Csíte András és Kovách Imre *A privatizáció: új gazdasági elit és a vállalati tulajdon* című írásában kísérletet tesz az 1988 és 1997 közti időszak fontos gazdasági folyamatainak, a privatizációnak, a nagyvállalati szektor átalakulásának, illetve az ezekkel összefüggő gazdasági elitképződés kérdéseinek tisztázására. A privatizáció témaköre széleskörűen feldolgozott, bár az idevágó kutatások, illetve tanulmányok (kiemelhetők a témában Voszka Éva munkái) általában csak a folyamat egy-egy szegmensét vették górcső alá. Csíte és Kovách a privatizációt a gazdasági elit átalakulásával párhuzamba állítva vizsgálja, nagyobb ívű áttekintést nyújtva a rendszerváltás utáni gazdaságon belüli hatalmi átrendeződés jellegéről. Szalai Erzsébet és Szelényi Iván elméleteinek (technokrácia, menedzserizmus) újragondolása mellett a szerzők a gazdasági elit „elitesezésére”¹, az elitcserélődés folyamatára, illetve a gazdasági elitnek a politika szférájától való függetlenedésére helyezik a hangsúlyt. A nagyvállalatok piaci szereplésének, a szektor gazdasági mutatóinak elemzése a vállalati tulajdonformák és a vállalat termelési hatékonysága közti fontos összefüggésekre, az e mögött meghúzódó

1 1997-re a gazdasági elitben 1993-hoz képest egy jobb társadalmi háttérű csoport jelent meg – írják a szerzők, amely sokkal nagyobb arányban budapesti születésű, valamint felsőfokú végzettségű (Kovách 2000: 29).

dó vállalati modellekre és stratégiákra mutat rá. A privatizáció egyik típusának, a Munkavállalói Résztulajdonosi Program lassú elhalásának okait kutatja Boda Dorottya és Neumann László tanulmánya. Az MRP típusú cégek belső viszonyait elemezve a legfőbb okokat a vezetők kezében történő részvénytulajdon-koncentrációban és a „tulajdonosi” szereppel járó gondolkodási és viselkedési formák kialakulatlanságában látják.² A MRP-vállalatok bár nem tartoznak általában véve a súlyosan veszteséges kategóriába, de fejlődésük stagnál, a szektor instabil; a tőkekoncentráció és a külső kivásárlás révén úgy tűnik, ez a Nyugaton sikeres tulajdonforma Magyarországon komoly támogatottság hiányában felszámolódásra ítéltetett (Kovách szerk. 2002: 80–82).

A tematikus blokkok közti összefüggéseket is példázza Tóth András két munkája, a *Szakszervezet-szervezés magyarországi autógyárakban*, valamint a „társadalmi következmények és válaszok” közé sorolt *Két tűz között: üzemi tanácsok, szakszervezetek és munkáltatók*. A szakszervezetek témakörében otthonosan mozgó szerző a multinacionális tőke és a szakszervezeti kérdés, valamint az egységes, illetve többszoros munkavállalói érdekképviselő problémáit járja körül. A japán és az amerikai típusú termelési, termeltetési modellek, valamint a szakszervezetek (írd és mondd: a munkavállalói érdekvédelem) kvázi-összeférhetlensége mindeddig nem nagyon került bemutatásra mértékadó tudományos körökben. Tóth András a szakszervezet-alakulás nehézségeit, a menedzsmenti ellenállást, a japán és amerikai tulajdonú vállalati menedzsmentek és szakszervezetek eltérő technikáit, stratégiáit bemutatva a modern munkahelyi konfliktusok világába nyújt betekintést. A munkavállalói érdekvédelem érvényesíthetősége és a megkettőzött érdekképviselői rendszer közti problémákra derül fény a szerző második tanulmányában: kibontakozik előttünk egy ellentmondásos, nem megfelelően kidolgozott törvényi szabályozás, amely az üzemi tanács intézményének meghonosításával több ponton megkérdőjelezte a munkahelyi szakszervezetek legitimitását, és áttekinthetlenné tette az érdekvédelem és érdekképviselői intézményes csatornáit.

A kötet – mint az előzőekben már idézett szövegrészlet is jelzi – egyik célkitűzése az, hogy vázolja, hogyan is „reagált” a társadalom a rendszerváltást követő gazdasági, politikai folyamatokra. Laki László cikke (*A szegénység közelebről*) kiegészíti mindezt: megmutatja, hogy mit „szenvedett el” a társadalom egy része a nevezett időszakban. A magyar szociológiában ki nem mondott, de általánosan elterjedt előfeltevés szerint a szegénységről a szociálpolitikai nézőpont szűrőjén át érdemes és kell beszélni. Laki eltér ettől a megközelítéstől: munkája visszahozza a szociológia területére az elszegényedés, a szegénység témakörét. A tanulmány egy, a rendszerváltást követő ipari átstrukturálódásból vesztesen kikerült, az új iparosodásból kimaradt régió társadalmi-gazdasági viszonyait elemzi, a szegénység kialakulásának és fennmaradásának okait kutatja. A szegénység kialakulásának legfőbb társadalmi okát a korai munkába állásból következő alacsony iskolai végzettségben látja; a helyzetet erősen rontja az alacsonynak általában nem nevezett szakmunkás-végzettség erodálódása. Ennek következtében „*az alacsony iskolázottság problémája már messze túlmutat az általános*

2 “(A) tulajdonosi fórumok működése nagyon hasonlít a régi munkásgyűlések hagyományához, ahol inkább a vélemények meghallgatása, tét nélküli megvitatása folyik, sok esetben a résztvevők vagy maguk sincsenek tudatában tényleges jogosítványaiknak, vagy nem akarnak élni a konfrontáció végletes formáival ... Tulajdonosi 'érdekképviselőként' eladható az, ami tulajdonképpen munkavállalói érdekvédelem, s 'belepofozásnak' minősülhet az, ami valójában a tulajdon védelme.” (Kovách szerk. 2000: 29)

iskolát vagy azt sem végzettek...” (Kovách szerk. 2002: 128). A szerző az állam gazdasági-társadalmi szerepvállalásának olyan rendszerimmanens „anti-jóléti” elemeire is rávilágít, mint például a munkaerő-piacon felesleggé váló népesség legitim módon történő inaktívva tétele a „leszázalékolás” révén: *„Ez a látszólag egészségügyi szempontú és indíttatású eljárás, illetve minősítés ténylegesen a munkaerő-piaci feszültségek levezetését és a hivatalos munkanélküliség csökkentését volt – és van – hivatva csökkenteni. (Az érintettek megélhetési gondjait persze ez nem oldja meg, hiszen a járadék összegéből nem lehet megélni, és ezt a problémát a magas infláció mind rövid, mind hosszú távon – mivel döntően 45-55 év közötti, középkorú emberekről van szó – csak tetézi.)”* (Kovách szerk. 2002: 122) Mindezek figyelembevételével a felelősség a politikát terheli – állapítja meg. *„Ahhoz, hogy változtatni lehessen a vázolt állapotokon, komplex beavatkozásra van szükség, nem elég egyes problémák alkalmi és elszigetelt kezelése. Ez pedig elképzelhetetlen átfogó és kidolgozott kistérségi és regionális fejlesztési tervek, politikai törődés és akarata nélkül.”* (Kovách szerk. 2002: 131)

Az ellentmondásokkal teli gazdasági fejlődés, a regionális adottságok és elmaradottságok egyik oldalát járja körül a laikus olvasó számára is élvezetes *A feketegazdaság: érdekek és szereplők* című tanulmány; Borboly István, Horváth Gergely Krisztián, Kovách Imre és Nagy Réka munkája. Két régió: Kelet- és Nyugat-Magyarország (Szabolcs-Szatmár és Győr-Sopron megye); két tevékenységi kör: piacozás és olajcsempészet – ezek alkotják a vizsgált területeket. A tudományos kutatásban ritka módon: „belső informátor” segítségével térképezik fel és mutatják be az ukrán-magyar határon zajló illegális olajkereskedelmet, valamint a határmenti falvak csempészéséből és olajraktározásból élő lakóinak szerepét.

A feketegazdaság másik aspektusát, a lengyel, romániai és ukránai árusok által üzött piacozó kereskedelmet „a történeti régiók közti árucseré” legújabbkori újraéledéseként értelmezik. A két eltérő fejlettségű, eltérő adottságokkal bíró régióban (Nyíregyháza és Győr központtal) zajló feketegazdaság (az illegális piacozás) helyzetének összevetése az eltérő sikerességű és intenzitású szabályozási folyamatokra hívja fel a figyelmet. A szerzők szembeszállnak a feketegazdaság egyértelműen negatív értékelésével, a feketegazdaság és a szervezett bűnözés gyakori összemosásával. Jó érzékkel fedezik fel fontos társadalmi-gazdasági meghatározottságait és vonatkozásait. *„(E) jelenségkörrel elemezve sokkal fontosabbnak tartjuk, hogy a poszt szocialista átalakulási válság körülményei között olyan gazdaságszerveződést figyelhettünk meg, amelyet az átalakulás vesztesei mozgatnak, amelynek életképessége bizonyított, és amellyel szemben az állami gazdaságpolitika nem tudott a jól-rosszul működő szociálpolitika segítségévelin túlmutató alternatívákat felmutatni.”* (Kovách szerk. 2002: 214)

Az „illegális” vállalkozók mellett a legális vállalkozói szektor is megjelenik: Csité András, Horváth Gergely Krisztián és Kovács Ernő *A vállalkozói politikai „áttörés” előzményei, lefolyása és következményei* egy másik kistérség, a turizmusban rejlő felemelkedés lehetőségeit kihasználni igyekvő Keszthely és Hévíz környéke vállalkozóinak gazdasági-politikai stratégiáit elemzi. A cikk a helyi vállalkozói réteg politikai befolyásgyakorló csoporttá szerveződésének menetét mutatja be, és rávilágít a folyamatban a diszkurzív tér szerepének fontosságára.

A kötet terjedelmileg leghangsúlyosabbnak tűnő része a rendszerváltás utáni vidékfejlődéssel, átalakulással, vidékfejlesztési stratégiákkal illetve az agrárium problematikájával foglalkozik. *Vidéki történet* című írásában Csité András és Kovách Imre

többéves kutatómunkájuk eredményeként nagy ívű áttekintést adnak arról, mi is történt a rendszerváltás óta a vidéki Magyarországon, a magyarországi „vidéken”. A helyi politika és a politikai hálózatrendszer, a vidékfejlesztés kérdésköre mellett itt is nagy hangsúlyt kap a diszkurzív tér, a diszkurzív folyamatok tárgyalása. Akár a vidék-fogalom körül kialakult-kialakított vitát, akár az ezzel összefüggő vidékfejlesztési pénzelosztó rendszer működését nézzük, láthatjuk az (ön)definíciós stratégiák kiemelkedő szerepét. A diszkurzív stratégiák központi része az imázssteremtés. *„Azok a képzetek, amelyek egy-egy területhez, társadalmi képződményhez kapcsoltan jelenítenek meg az imázssteremtés legkülönbözőbb technikai módjaival, alapvetően befolyásolhatják a politikai döntéseket, a fejlesztési források felhasználását és elosztását, a fejlesztési célok definiálását. Hatékony imázs létrehozásával egy-egy régió (, elmaradott régiók’) vagy terület (oktatásügy, agrárium) kiemelten fontosnak minősülhet, annak fejlesztése nemzeti céllá válhat.”* (Kovách szerk. 2002: 225)

A vidékkép-, a „rurális imázs”-változás bemutatása mellett természetesen a „materialis” folyamatok elemzése sem marad el. A szerzők a vidéki települések sokszempontú vizsgálata (társadalmi és gazdasági folyamatok: lakosságcsereélődés, munkahelyek, beruházások stb.) nyomán hat falutípus-kategóriát különböztettek meg: szuburbanizálódó falvak, polgárosodó falvak, üdülőfalvak, stagnáló falvak, süllyedő falvak és „a másság” falvai (Kovách szerk. 2002: 232–234). A vidéki társadalom átalakulása rendkívül ellentmondásosan ment végbe. A történelmi parasztság eltűnt, a „mezőgazdaságtalanítás” következtében az agrárium szerkezete sokat változott, a mezőgazdasági termelés volumene és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma pedig jelentősen lecsökkent. A vidéki népesség száma ugyanakkor növekszik. *„A szocializmus utáni korszak struktúraváltása megváltoztatta a vidéki társadalom létfeltételeit, és nehezen túlbecsülhető eredményeket hozott az infrastruktúra, a gazdaságfejlesztés és a politikai szabadságjogok területén, de ez nem vezetett a ’rurális kérdés’ megoldásához. A vidéki társadalomban torlódtak össze leginkább az átalakulás negatív következményei.”* (Kovách szerk. 2002: 277) A komoly változások nem tudták megszüntetni sem a vidék túlnépesedtségét, sem elmaradottságát – foglalják össze nem túl biztató végkicsengésű eredményeiket a szerzők.

A vidék ugyan nem nevezhető már a „mezőgazdaság hazájának”, az agrárium kérdésköre mégis szorosan kapcsolódik hozzá. A rendszerváltás ezen a téren csakugyan földrengésszerű mozgásokat hozott; az agrárszektor jellege, szerkezete alapjaiban változott meg. A kötet záró tanulmánya, Csíre András, Csurgó Bernadett, Himesi Zsuzsa és Kovách Imre *Agrárpolitikai hatásvizsgálat: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet* című munkája az agrárgazdaság átalakulásának folyamatát és eredményeit ismerteti. A földhasználat változása, a mezőgazdasági privatizáció és a szövetkezeti szféra felbomlásának következtében beállott új tulajdoni viszonyok mellett a cikk a családi gazdaságok alakulását, termelésük dinamikáját is elemzi. Rávilágít arra, hogy a mezőgazdasági termelés farmrendszerre szervezése a magyar mezőgazdaság keretein belül nem elképzelhető, a mezőgazdaság jelenlegi állapotában nem lenne képes elviselni újabb felülről érkező, erőszakolt átalakítási programokat. *„(A) magyar mezőgazdaság tartósan vegyes üzemszerkezetű marad még akkor is, ha a döntéshozók időről időre egyik vagy másik üzemforma ... megszüntetésére vagy korlátozására tesznek kísérletet. ... A családi gazdaságok valódi farm jellegű üzemmé alakítása nem valószínű, hogy a jelenlegi mezőgazdasági termeléssel foglalkozó háztartások*

10-20%-ánál több gazdaság esetében reális gazdaság- és társadalompolitikai program lenne.” (Kovách szerk. 2002: 362)

Fentebb azt mondtam, hogy a tanulmánykötet nem alkalmas szintézisteremtésre. A *Hatalom és társadalmi változás* ennek ellenére sokat segít nekünk abban, hogy egységesebbé váljon képünk az ezredvég magyarországi átalakulási folyamatairól. A kötet végigvonuló (helyenként erősebben, helyenként gyengébben artikulálódó) kritikai szemlélet napjaink egyre inkább „alkalmazott” tudománnyá váló szociológiájában példaértékűnek és követendőnek tekinthető. Fontos, hogy a harmadik blokk nyitótanulmánya mögött melléklet formájában megtalálhatjuk az Európai Unió területfejlesztési rendszerének leírását, a SAPARD ismertetését, valamint a magyarországi vidékfejlesztési rendszer kialakításának tényszerű összefoglalását. A kötet végén összesített bibliográfia található, ami a tanulmányok egységes keretbe szervezésének szándékát mutatja, viszont sajnos kellemtlenül megnehezíti az egyes cikkek témájához kapcsolódó felhasznált munkák áttekintését.